

עקרונות יסוד בקידוש השם

דביר אלשיך וירחמאל הליברד

א. הקדמה

ב. הצגת החקירות

ב.1. שלוש העבירות

ב.2. קידוש השם: פעולה או תוצאה?

ב.3. קידוש השם: מצווה חיובית או מצווה שלילית?

ב.4. מה חידשה התורה?

ב.5. "מאי חזית": סימן או סיבה?

ג. הקשר בין החקירות

ד. שיטות הראשונים

ד.1. שיטת רש"י

ד.2. תוספות

ד.3. ראשוני ספרד

ד.4. שיטת הרמב"ם

ה. סיכום

א. הקדמה

פרק שמיני במסכת סנהדרין מסתיים בסוגייה הדנה בדיני קידוש השם ודיני 'ייהרג ואל יעבור'. סוגייה זו דנה בעיקר בגדרים השונים סביב החובה להיהרג ולא לחלל את השם. הדיון סביב המושג קידוש השם אומנם עוסק במקרים נדירים, אך נוגע לדילמות הקשות ביותר בתולדות האומה. לרוב, בדיונים עומדת על הפרק התלבטות בין מצב גרוע ובין מצב גרוע יותר. המצב של 'ייהרג' עלול לגרום לכיליון של זרע אברהם (אם הכול ימסרו את נפשם), ומאידך גם 'ייעבור' עלול להוביל לכך (אם ינטשו את התורה). הדיון סביב השאלה מהי הדרך הנכונה ביותר לפעולה במקרים הכואבים הללו, דורש כובד ראש ועיון רב.

אחר לימוד מקיף בנושא, נוכחנו לגלות שחרף ההשקעה המרובה בעיון בסוגייה, יצאנו רק עם אוסף של פרטים ומושגים. למדנו מספר מחלוקות שלכאורה אינן קשורות זו לזו, וללא הכרה במשמעות האמיתית של הסוגייה ושל הנושא. במאמר זה ננסה להציג הסבר כולל לסוגייה, שבו ניתן לראות את התמונה השלמה ואת השיטות השונות העולות מסוגיית קידוש השם.

כדי לסכם את המחלוקות והדינים בסוגייה בצורה טובה, ננסה להתחקות אחר שורשי המחלוקות. לשם כך, נשאל מהן ההבנות השונות שגרמו לחילוקי הדעות בסוגייה, ומהי המשמעות של כל אחת מהן. תחילה, נראה כמה חקירות מרכזיות בסוגיות. לאחר הדיון בחקירות, נראה במה מתוכן נחלקו הראשונים, וננסה להגיע, מתוך השאלות, להבנה בנוגע לתפיסתם את המושגים העיקריים בסוגייה. במאמר נציג תחילה חמש חקירות מרכזיות, ולאחר מכן נדון ונבחן את סברות הראשונים לאור החקירות הללו. לאחר הצגת החקירות העולות מתוך דברי הראשונים בסוגייה, דברי הראשונים וסברותיהם יהיו מובנים הרבה יותר. לאור הבנת תשובות הראשונים לשאלות הבסיסיות בסוגייה, מתבהר המושג 'קידוש השם', וגם הפרטים מתבררים כחלק משיטה עקרונית ולכידה.

ב. הצגת החקירות

בסוגיית ייהרג ואל יעבור מוזכרים מושגים שאנו משתמשים בהם בתדירות גבוהה, ונרצה לעיין במשמעותם ובהיקפם. כדי להבין את עומק המושגים, נרצה להציג כמה חקירות על כל מושג שאספנו בעקבות הלימוד, וננסה להראות שבעצם מחלוקות הראשונים בסוגייה נובעות מחקירות אלו. בפרק הזה נדבר על חילוקים תיאורטיים, שיקבלו משמעות רק בהמשך, כאשר נראה כיצד החקירות מתאימות למחלוקות הראשונים. תחילה נראה את החקירות בקצרה, ולאחר מכן נסביר כל אחת מהן באריכות:

1. האם אדם צריך למסור את הנפש ולא לעבור על עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים (להלן: 'שלוש העברות'), בגלל חומרתן או בגלל רמת קידוש השם הגבוהה שיש בהם?
2. האם המצווה בקידוש השם היא בפעולה או בתוצאה? דהיינו, האם ישנו מעשה שמוגדר כקידוש השם, או שמא קידוש השם הוא באופן שבו אחרים רואים את המעשה?
3. האם מצוות קידוש השם היא מצווה חיובית או שלילית? כלומר, האם ישנו ציווי עצמי לקדש את השם, או שהמצווה היא מניעת חילול השם בלבד?
4. מה חידשו פסוקי התורה בסוגייה? האם בררת המחלול, לולא הפסוקים, היא להיהרג או לעבור?
5. האם סברת "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי?" היא סימן או סיבה לאיסור רציחה?

ב.1. שלוש העברות

החקירה הראשונה נוגעת ל'קטלוג' של שלוש העברות. על עברות אלו אסור לאדם לעבור, אפילו אם סירובו לעבור את העברה יוביל להריגתו (בהמשך נדון במקרים בודדים שבהם ניתן לעבור גם בעברות אלו¹). נרצה לחקור את סיבת השתייכות כל אחת מהעברות לקבוצת העברות שצריך למסור עליהן את הנפש². ניתן להסביר שלוש העברות משתייכות לקבוצת העברות הללו בשל חומרתן או בשל קידוש השם הגדול שיקרה כאשר אדם נמנע מלעבור על אחת מהן. בפרק ג, כשנסביר את הקשר בין חקירה זו לחקירה הבאה הנוגעת לקידוש השם, נוכל להסביר את משמעות הקביעה שהמצוות הן חלק מהמושג 'קידוש השם'.

נפקא מינה היא האם ניתן ללמוד מדיני שלוש העברות לדיני שאר המצוות בפרהסייה או שעת השמד, ולהיפך. אם נאמר ששלוש העברות כלולות במצוות קידוש השם, אין שום חילוק ביניהן לשאר המצוות שיש להיהרג עליהן בשעת השמד, ואפשר ללמוד מאלו לאלו. אולם, אם נאמר ששלוש העברות אסורות מצד חומרתן – הרי שדיניהן שונים משל שאר המצוות ואי אפשר ללמוד ביניהן. מקרה פרטי שבו הנפקא מינה משמעותית, הוא דין 'הנאת עצמין'. הגמרא אומרת שכל החובה למסור את הנפש היא דווקא כשהגוי רוצה שהיהודי יעבור על התורה דווקא, אבל אם הגוי כופה את היהודי רק בגלל הנאתו – אין חובה למסור את הנפש. אם נאמר ששלוש העברות הן מצד קידוש השם, הרי שגם בהן מותר אם הגוי מתכוון להנאתו. אבל, אם שלוש העברות אסורות משום חומרתן, העברות חמורות גם כשהגוי מתכוון להנאתו, ואסור.

נוכל להסביר שכל השאלה היא איך מגדירים את הערכים שעליהם צריך למסור את הנפש. אם נסתכל על שלוש העברות כערכים שצריך למסור עליהם את הנפש, ולא כעברות, נוכל לראות זאת כאמירה של התורה שהערכים האלו – המשפחה, חיי האחר וייחוד ה', גוברים על חיי האדם. בעקבות הסבר זה, חקירתנו היא האם הערכים הללו הם ערכים נעלים וחשובים בפני עצמם, או שבהימנעות ממעבר עליהן יש קידוש השם גדול.

1. בנוסף, יש להעיר שהראשונים נחלקו (בין השאר כחלק מסוגייתנו) לגבי הגדר של שלוש העברות – מה נכלל בתוך הציווי ייהרג ואל יעבור – האם כל דבר שדומה להן ("אביזריהו" – כגון בעילת נכרית) נכלל בפנים או לא.

2. אפשר לקרוא לחקירות מעין זו 'השתייכות לקבוצת מהויות'. שאלות דומות ניתן לשאול על מוסד הקידושין, האם הוא שייך לדיני הקניינים או לדיני האיסורים. ניתן גם לשאול על מושג ההפקר, האם הוא קניין או כעין נדר.

ב.2. קידוש השם: פעולה או תוצאה?

שאלת החקירה השנייה היא – כאשר אנו מדברים על המהות של קידוש השם, האם המצווה היא דין בפעולה או בתוצאה?³ כאשר אדם מקדש את השם, האם הפעולה שהוא עושה מקדשת את השם, או לחלופין תוצאת המעשה, שאנשים רואים אותו נהרג ולא עובר, היא שמקדשת את השם? בניסוח אחר, ניתן לשאול האם מטרת המצווה היא תיקון האדם, שמבחינתו מבצע פעולות שמקדשות את השם, או תיקון החברה, אשר שם ה' מתקדש בעיניה.⁴

הצד הפשוט יותר הוא הצד של התוצאה בקידוש השם. לפי צד זה, קידוש השם תלוי בצורה שבה אנשים מבחוץ רואים את מעשיו של האדם. משמעותו היא האדרת שמו של הקב"ה בעיני העולם. כל זה תלוי בכך שישנם אנשים שבעקבות המעשה עולה ערכו של שם ה' בעיניהם.

לעומת זאת, אם נסביר שהדגש בקידוש השם הוא בעצם המעשה עצמו, קידוש השם אינו תלוי רק בעיני העולם, אלא גם בעצם הנכחת שם ה' בעולם. מהמשנה באבות (ד, ד) עולה שיש מושג של חילול השם בסתר: "ר' יוחנן בן ברוקא אומר כל המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי". כלומר, לא רק התוצאה של המעשה היא זו שממעטת את שם שמים בעולם, אלא גם עצם המעשה פוגם בקדושת השם.⁵

נפקא מינה לשאלה הזאת, היא בנושא של פרהסיה וידיעת הסביבה מהמעשה. אם נאמר שהעיקר בקידוש השם הוא בתוצאה ולא במעשה, כמובן שיש משמעות לנוכחותם של אנשים אחרים בזמן ביצוע העברה, או לזמנים שבהם יש צורך לחזק את העם בתורה (שעת

3. אפשר לקרוא לחקירות מעין זו "האם המהות פעולה או תוצאה?". שאלות דומות נשאלות במצוות רבות. לדוגמה, בנוגע להשבתת חמץ: האם החובה היא להשבת, או שהחובה היא שלא יהיה חמץ. כך גם במצוות מילה: האם חובה למול, או חובה שהולד יהיה מהול (נפקא מינה ברורה כאשר הולד נולד מהול או גר שנימול בגיותו). יש להעיר שיכול להיות ששני צדדי החקירה נכונים, ובאמת יש צורך גם במעשה וגם בתוצאה – אולם בדרך כלל יש למצוא לכך אסמכתא בכתוב, ולרוב ישנו צד דומיננטי יותר.

4. ראה שולחן ערוך אורח חיים א, א בהג"ה, ושם במשנה ברורה ה-ו ובביאור הלכה ד"ה ולא יתבייש. עוד ראה מסילת ישרים כ, ביחס בין מעשי האדם ובין האופן שבו רואים אותם, ומה שכתב שם בעניין קידוש השם.

5. בתחילת הסוגייה (עד, א) כינתה הגמרא את עבודה זרה כ'פגם גבוה'. אפשר להסביר שגם 'פגם הדיוט' שהוא רציחה וגילוי עריות גם הוא מעין 'פגם גבוה', כי האדם נכרא בצלם - להיום.

השמד). אך, אם העיקר בקידוש השם הוא במעשה ולא בתוצאה, נצטרך להסביר את שינוי הדינים בפרהסייה ושעת השמד בצורה אחרת⁶.

נפקא מינה נוספת לשאלה, היא במקרה שהגוי כופה יהודי לעבור על מנהג. אם נאמר שקידוש השם הוא דין במעשה, ולכן אסור לעבור על המצוות בשעת השמד – הרי שמנהג אינו מקדש את השם בעצמותו (שאינו חלק מחוקי התורה). אולם, אם נאמר שהאיסור הוא בתוצאה, שישנה בעיה כשאחרים רואים את היהודי עובר על דתו, יש צד לומר שגם במנהג היהודי 'עובר על דתו', ולכן חייב למסור את נפשו גם במקרה זה.

בצורה עמוקה יותר, ניתן להסביר שהחקירה כולה נוגעת לשאלה מה משמעות שמו של הקב"ה בעולם. האם 'ונקדשתי בתוך בני ישראל' הוא הורדה של קדושה - להיות קיימת לתוך בני ישראל, או יצירה של קדושה חדשה על ידי בני ישראל? האם שמו של הקב"ה מוגדר ומושפע מהצורה שבה העולם תופס אותו, ועל כן יש צורך להאדיר את שמו בעיני הבריות ולשים דגש על התוצאה של פעולות האדם? או, שמו של הקב"ה מוגדר בעצם קיום מצוותיו, בלי שום קשר לצורה שבה הוא נתפס בעיני הבריות, וכל קיום של מצווה הוא חשוב בפני עצמו, ללא קשר לאופן בו אחרים רואים אותו?⁷

ב.3. קידוש השם: מצווה חיובית או שלילית?

החקירה השלישית שאנו צריכים לבחון היא האם מצוות קידוש השם היא מצווה עצמית או שהמצווה היא למנוע חילול השם? לפי הצד הראשון, יש לאדם שני חיובים בעולם: למנוע את חילולו, ולפרסם את שם ה' בעולם. הציווי לקדש את השם דורש מהאדם לפעול באופן חיובי, כולל קיום כל התורה כולה, ומניעת חילול השם היא רק פרט קטן בתוכו. אדם יכול לקדש את השם בעולם באופן פעיל, ולא רק במניעת חילולו, ויכול למנוע את חילולו באופן שהשם לא יתקדש. לפי הצד השני, מצוות קידוש השם היא שלילת המהות של חילול השם⁸, כלומר מדובר במעין 'לאו הבא מכלל עשה' – אדם נדרש למסור את

6. לדוגמה, אפשר לומר שכיוון שהגויים גוזרים גזרה על ישראל – ישראל צריכים להקפיד יותר על התורה כדי לחזק את הקשר לקב"ה. ממילא, כל מצווה ומצווה נעשית חשובה יותר, כנגד השמד שגזרו הגוים.

7. ברור שאי אפשר לסכם נושא כזה בפסקה קצרה. מה שכתבנו לעיל מורכב מבחינות רבות, בעיקר משום שמצוות קידוש השם קיימת בכל מקרה, גם אם לא נתפס כך בעיני הבריות. הדיון סביב השגחת הבורא בעולם, ואיך מקדשים את שמו בעולם ומקיימים את רצונו, חורג מגבולות המאמר, אך ניסינו להציג את הקווים העקרוניים.

8. אפשר לקרוא לחקירות מעין זו 'דבר והיפוכו' – מהות שיש לה מהות אחרת הפוכה לה'. שאלות דומות ניתן לשאול על חושן, האם היא מציאות עצמית או העדר אור. וכן על הפקר, האם זו רשות בפני עצמה או העדר בעלות.

נפשו על מנת לא לעבור על המצוות. חקירה זו משליכה על מניין המצוות, וכן על השאלה האם דיני קידוש השם זהים לדיני חילול השם או לא. ההסתכלות הפשוטה היא לראות את קידוש השם כמניעת חילול השם, ובכך למצוא שכל ההגדרות שהגדרנו סביב קידוש השם תהיינה נכונות גם לגבי חילול השם.

קשה למצוא לחקירה זו נפקא מינה מציאותית, אולם למעשה היא החקירה היסודית ביותר בהבנת המושג 'קידוש השם'. באופן מהותי, החקירה נוגעת בחובתו של האדם בעולמו – האם יש לאדם חובה לפעול כדי לפרסם את השם בעולם, או שישנה מטרה אחרת, וכל הדרישה ממנו היא שפעולותיו לא יפגמו בקדושת השם.

ב.4. מה חידשה התורה?

הגמרא לומדת את דיני קידוש השם מהפסוקים "וחי בהם", "ונקדשתי" ו"לא תחללו":

תניא, אמר רבי ישמעאל: מנין שאם אמרו לו לאדם עבד עבודה זרה ואל תהרג מנין שיעבוד ואל יהרג – תלמוד לומר וחי בהם – ולא שימות בהם. יכול אפילו בפרהסיא – תלמוד לומר ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי [...] רבי אליעזר אומר: ואהבת את ה' - להיך בכל לבבך ובכל נפשך⁹.

(סנהדרין עד, א)

יש לשאול, מה עיקר החידוש שהתורה מחדשת בפסוקים הללו, ומה היה לפני החידוש של התורה? האם בררת המחדל היא ייהרג או יעבור¹⁰? אם נסביר שהלימוד המרכזי נלמד מהפסוק "וחי בהם", משמעות הדבר הוא שאם התורה חידשה שאדם צריך לחיות ולא למסור את נפשו על המצוות, בררת המחדל כנראה שהאדם צריך למסור את עצמו על

9. רבי אליעזר חולק על רבי ישמעאל ולומד שיש צורך למסור את הנפש על שלוש העברות, ומביא פסוק לעבודה זרה ובהמשך סברה לשפיכות דמים והיקש לגילוי עריות. בהמשך נדון האם רבי אליעזר לומד את הפסוקים שהביא רבי ישמעאל אחרת, באופן שהפסוק "ונקדשתי" כולל גם את שלוש העברות, או שהוא לומד את הפסוקים כמו רבי ישמעאל ורק מביא לימודים מיוחדים לשלוש העברות. לימוד זה ישליך באופן ישיר על החקירה הראשונה שלנו, האם שלוש העברות הן חלק מקידוש השם או לא.

10. במילים אחרות, האם החידוש הוא חיובי – למסור את הנפש (במקרה של קידוש השם), או שלילי – לא למסור את הנפש (במקרה שאין קידוש השם). אפשר לקרוא לחקירות מעין זו 'דבר והיפוכו' – מהות שקיימת אפשרות להגדיר אותה בשני אופנים הפוכים. שאלות דומות ניתן לשאול על המצווה לשהות בארץ ישראל: האם יש מצווה חיובית להיות בארץ או איסור לצאת לחוץ לארץ? בכונת הפקר, האם צריך לכוון במפורש להפקיר את החפץ, או די בכך שלא יהיה אכפת לבעלים מהחפץ ולא ירצה בו?

המצוות ולהיהרג. אך מאידך גיסא, אפשר גם ללמוד מתוך החיוב לקדש את שם השם, "ונקדשתי", שבררת המחדל היא לא לקדש את השם, כלומר לעבור.

נפקא מינה ברורה מתוך החקירה הזאת, היא השאלה האם גוי, שעליו לא נאמרו הפסוקים של "וחי בהם" ו"ונקדשתי", חייב למסור את נפשו על שבע מצוות בני נח. אם נאמר שהתורה חידשה שישראל צריכים למסור את הנפש, משמעות הדבר היא שהגוי רשאי לעבור על המצוות במקרה של אונס, ופטור מלמסור את הנפש. אך, אם התורה חידשה שישראל צריכים לעבור על המצוות (כאשר אין מדובר בשלוש העברות), אזי גוי כן יצטרך למסור את נפשו על כל מצוותיו.

מתוך החקירה הזו, אפשר לשאול גם לגבי החידוש בקביעה "יעבור ואל ייהרג" (במצוות שאין בהן קידוש השם). אפשר להבין שהחידוש הוא שישנו היתר לעבור על המצווה ("יעבור ואל ייהרג"), וממילא יש אפשרות שלא להיהרג. לפי הבנה זו, האדם יכול לבחור האם לעבור או להיהרג. אולם, אפשר להבין שהחידוש הוא שאסור להיהרג בכל מחיר ("יעבור ואל ייהרג"), ואפילו אם צריך לשם כך לעבור על המצווה – ולפי זה, האדם מחויב להציל את עצמו במקרה של אונס ואינו רשאי למסור את נפשו. בפרק הבא יבואר מדוע החקירה הזו נובעת ישירות מהחקירה לעיל, לגבי חידוש התורה בסוגייתנו.

החקירות הללו עמוקות מאוד, שהרי הן עוסקות בחידושה של התורה, ולמעשה בתפיסה הכללית של מקום התורה והמצוות בעולם. נוכל להסביר בצד הרעיוני את שני הצדדים: אם בררת המחדל היא להיהרג ולא לעבור, צריך להבין שהקב"ה מולך עלינו, ומכוח מלכותו אין לנו שום זכות חיים כאשר איננו מקיימים את מצוותיו. אך, אם נסביר שבררת המחדל היא לעבור ולא להיהרג, צריך להבין שהקב"ה הוא אבינו והוא רק בא להיטיב לנו, ולכן אין שום מקום לציוויו כאשר הוא מתנגש עם ערך החיים שלנו.

ב.5. "מאי חזית": סימן או סיבה?

בחקירה החמישית נדון בסברת "מאי חזית". הגמרא מסבירה שהסיבה לכך שאסור לאדם להרוג אדם אחר כדי לחיות, היא "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי" – מדוע אתה חושב שהדם שלך אדום מהדם שלו? על הסברה הזאת נרצה לחקור את החקירה החמישית והאחרונה שלנו – האם הסברה ברוצח היא סימן או סיבה¹¹?

11. סימן משמעותו שגם כאשר הסברה אינה קיימת – הדין עדיין יתקיים, מכיוון שהוא לא תלוי בסברה. הדין מתקיים בכל מקרה, אנחנו רק הבאנו מעין סימן לדין מתקיים, אך הדין אינו תלוי באופן מהותי בסברה, ומשום כך גם כאשר הסימן אינו מתקיים, אין זה אומר שהדין לא יתקיים.

מצד אחד, אפשר להבין שסברת "מאי חזית" ואי אפשרות ההכרעה בין דמו של זה לשל זה, מסמנים את העובדה שערך נפשו של האדם הוא אינסופי. כאשר משווים שני דברים אינסופיים, באמת שניהם חשובים באותה מידה, כי אין בכוחם של נתונים קטנים להכריע במשוואה שמשותפים בה נתונים אינסופיים. אי היכולת שלנו להכריע מי חשוב יותר, מסמנת ומעידה על חשיבות חיי האדם, והסיבה שלא נהרגים היא ערך חיי האדם, ולא אי היכולת להכריע. לחלופין, אפשר להציע שסברת "מאי חזית" היא סיבה לאיסור ההריגה, והכלל הוא שבמקרה של ספק, כאשר אדם אינו יודע דמו של מי אדום יותר, 'שב ואל תעשה עדיף'.

נפקא מינה לחקירה זו, היא במקרה שהסברה אינה מתקיימת, אך זה תלוי בהגדרה המדויקת של סברת "מאי חזית". חקירה זו מולידה דיונים בראשונים לגבי אופן הלימוד, העובדה שהעברה אינה נלמדת מפסוק, ובאופן כללי בהשוואה בין רצח ושאר העברות החמורות.

שאלה זו חשובה במיוחד לשאלה של העדפת חיי אדם על חיי אדם שני. זו שאלה גדולה מאוד: האם אין שום מקום להעדיף חיי אדם אחד על אחר, גם כאשר יש סיבה טובה מאוד לכך? כאשר עומד על המאזניים חיים של אדם בריא בגופו ובמוחו ביחס לאדם זקן שעומד למות בכל רגע, האם עדיין הסברה הזו מוצדקת? כל זה תלוי בחקירה לעיל, ובעצם בכל השאלות שנובעות ממנה בסוגייתנו.

ג. הקשר בין החקירות

לאחר הצגת החקירות, ננסה לברר את הקשר ביניהן. החקירות השונות עוסקות בנושאים קרובים, וצריך לשאול עבור כל חקירה אילו חקירות משפיעות עליה. האם ישנם קשרים, מוכרחים או אפשריים, בין החקירות? מציאת קשרים כאלו תוכל לסייע לנו להתחקות אחר דרך החשיבה של הראשונים בהסבר הסוגיות.

בחקירה הראשונה חקרנו האם שלוש העברות מיוחדות בגלל רמת חומרתן או שמניעתן תוסיף קידוש השם. בחקירה השנייה שאלנו האם המצווה בקידוש השם היא המעשה או תוצאתו. נשים לב שהחקירות קשורות זו לזו. ניתן לראות ששלוש העברות הן דין במעשה, שהרי הן אסורות גם בצנעה ולא רק בפרהסייה. אם נאמר ששלוש העברות הן סעיף של מצוות קידוש השם, מוכרחים לומר שמצוות קידוש השם גם היא דין במעשה ולא בתוצאה.

סיבה משמעותה שהסברה היא זו שגורמת לדין, וממילא כאשר הסברה אינה מתקיימת הדין גם לא יתקיים.

אם נאמר ששלוש העברות אסורות מצד חומרתן ואינן חלק ממצוות קידוש השם – מצוות קידוש השם יכולה להיות במעשה או בתוצאה¹².

כמו שאמרנו לעיל (ב.2), השאלה האם קידוש השם הוא דין במעשה או בתוצאה היא שאלה מהותית שנוגעת לעצם הגדרת המושג 'קידוש השם'. אם נאמר שקידוש השם הוא דין במעשה, הלימוד הוא שמטרת כלל המצוות היא לפרסם את שם ה' בעולם. עשיית כל מצווה בפני עצמה מגדילה את כבוד ה' בעולם. אם זו מטרת כל המצוות, הרי שערכים גדולים ונעלים של קדושת המשפחה, חיי האדם וכמובן כבוד ה' – צריכים להישמר בכל מחיר, ואף בצנעה. לא ייתכן שאדם יפרסם כלפי חוץ את כבוד ה', בעוד בתוך ביתו פנימה הוא עובר על הערכים היסודיים ביותר. לכן, מתוך תפיסת עולם שרואה את קידוש השם כמטרת ושאיפת האדם בעולמו – ברור מדוע שלוש העברות הן חלק ממצוות קידוש השם.

לעומת זאת, אפשר לתפוס שקידוש השם הוא דין בתוצאה, וההסתכלות היא על האופן שבו בני האדם תופסים את המעשה שהאדם עושה. אם כן, עשיית המצוות אינה מגלה בעצמה את כבוד ה' בעולם¹³. עם זאת, עשיית המצוות ברבים יכולה להביא אחרים לכבד את ה'. לפי זה, האיסור בשלוש העברות, שאינו תלוי באופן שבו אחרים רואים אותן, מוכרח להיות תלוי בסיבה אחרת – חשיבות הערכים שמייצגות המצוות האלו. דרך אחרת להסתכל על הדברים, היא לשאול על מה עובר האדם אם אינו מקדש את השם. אם קידוש השם הוא דין במעשה, הרי שהאדם שאינו מקדש את השם ביצע מעשה הפוגם באופן פעיל בקדושת השם. פגימה זו היא דווקא כאשר אדם עושה מעשה בפרהסיה, שכך ערכן של המצוות כמפרסמות את השם בעולם גדול יותר. אם כך, לא קשה לקבל שעבור ערכים מרוממים, הפגם יהיה גדול גם בצנעה. אך, אם קידוש השם הוא דין בתוצאה, הפגם הוא ראיית הקהל את העברה, וכאן לא שייך לומר כלל שיש פגם בצנעה, וחייבים לומר שמסירות הנפש על שלוש העברות, נובעת מכיוון אחר – עצם חשיבותם של הערכים וללא קשר לקידוש השם.

12. אם נאמר במפורש שלוש העברות אסורות מצד חומרתן ולא מצד קידוש השם, צריך לשאול מדוע הן אינן נכללות בתוך קידוש השם. במקרה כזה, אם אין הסבר אחר, ניתן להניח כי מצוות קידוש השם היא דין בתוצאה, וזו הסיבה שלוש העברות אינן נכללות בה. אומנם, לקמן (הערה 22) נראה שיטה שלפיה שלוש העברות וגם קידוש השם הם דינים במעשה, ובכל זאת יש חומרה יתרה לשלוש העברות.

13. אלא, מטרתה שונה, כגון להיטיב לישראל ושללא יהיה 'נהמא דכסופא' (ראה בהקדמת החיי אדם, 'הקדמה כללית'), וכן כתב הרד"צ הופמן דברים ה, כו.

בחקירה השנייה חקרנו האם העיקר במצוות קידוש השם הוא הפעולה או התוצאה. בחקירה השלישית חקרנו האם היא מצווה חיובית לקדש את השם, או שכל המצווה היא למנוע חילול השם. באופן פשוט, איסור חילול השם הוא בתוצאה ולא בפעולה¹⁴. לכן, אם נאמר שמצוות קידוש השם היא בפעולה – אי אפשר להגיד שהיא מניעת חילול השם. אבל, אם מצוות קידוש השם היא בתוצאה – ניתן לומר שהיא הפך חילול השם (אך ניתן לומר להפך).

בחקירה הרביעית שאלנו מה חידשה התורה בדיני ייהרג ואל יעבור: האם התורה חידשה שצריך להיהרג על קידוש השם, או שהתורה חידשה שעל שאר המצוות אין צריך להיהרג? נראה שאפשר לתלות גם חקירה זו בחקירה הקודמת: אם ישנה מצווה חיובית של קידוש השם, הרי שהתורה חידשה אותה, ובררת המחדל, לולא חידוש התורה, הייתה לחיות ולא למסור את הנפש על המצוות. אולם, אם עיקר מצוות קידוש השם היא מניעת חילול השם, אפשר לטעון שאין כאן חידוש של התורה, אלא זהו עיקר הדין – שאין לחלל את השם. לפי זה, חידוש התורה הוא בשאר המצוות, שאין צריך למסור עליהן את הנפש.

בתוך החקירה הרביעית, הוספנו ושאלנו לגבי העיקר ב"יעבור ואל ייהרג" – האם הוא היתר לעבור או איסור להיהרג. כעת, אם בררת המחדל הייתה למסור את הנפש, וחידוש התורה הוא שאין צריך למסור את הנפש – מדובר בהיתר לעבור, ועדיין מותר גם להיהרג. אולם, אם בררת המחדל היתה לעבור על המצוות בשעת סכנה (וחידוש התורה הוא חובת מסירת הנפש), הרי שבשאר המצוות יש איסור להיהרג, ולא רק היתר לעבור.

אף על פי שהחקירה החמישית חשובה להבנת ערך החיים וקידוש השם, לא מצאנו דרך לקשור אותה באופן מוכרח לחקירות לעיל.

לסיכום, ישנם שני מהלכים עקרוניים שניתן להלך בהם¹⁵. הראשון הוא ששלוש העברות, שהן דין במעשה, אסורות מצד קידוש השם. ממילא, גם קידוש השם הוא דין במעשה, ולכן זו מצווה חיובית ולא הפך חילול השם, שהוא בתוצאה. חידוש התורה, אם כן, הוא הצורך במסירת נפש, ובלעדיו היה העיקרון "וחי בהם" מנחה את האדם בחייו. השני הוא שקידוש השם הוא הפך חילול השם, שתלוי בתוצאה. לכן, קידוש השם הוא דין בתוצאה, ושלוש העברות, שהן דין במעשה, בהכרח אסורות מצד חומרתן. חידוש התורה הוא שאין

14. כלשון רש"י: "חילול השם, שבני אדם למידין ממעשיו [...]". (יומא פו, ב ד"ה מפרסמין).
 15. כפי שהערנו לעיל, לא כל ההסקות הלוגיות מוכרחות. אומנם, כך נראה להציע את הדברים, וכפי שנראה בפרק הבא, דרכים אלו מתאימות להבנות הראשוניות בסוגיות.

צורך למסור את הנפש על חילול השם בצנעה, ובלעדיו – העיקרון המנחה את האדם, בחייו ואף כי אחרי מותו, היה חיוב מסירות נפש על המצוות.

ד. שיטות הראשונים

ד.1. שיטת רש"י

כדי להבין את שיטת רש"י, יש להבין תחילה מהי מצוות קידוש השם, לשיטתו. לעיל, בחקירה השלישית, שאלנו האם מצוות קידוש השם היא מצווה עצמית או שהמצווה היא למנוע חילול השם. רש"י (עד, א ד"ה לא תחללו) אומר: "לא תחללו – בפרהסיא איכא חלול השם וצריך לקדש את השם וזהו ונקדשתי שמוסר נפשו על אהבת יוצרו", כלומר מהות המצווה היא מניעת חילול השם על ידי מסירות נפש. מכאן שמצוות קידוש השם אינה מצווה חיובית, שעומדת בפני עצמה, אלא מצווה שפירושה הימנעות ממצב של חילול השם. לכן, כל הגדרים שרש"י יגדיר במצוות "לא תחללו", יחולו גם על מצוות קידוש השם, ולהיפך.

לעיל בחקירה הרביעית, שאלנו האם חידוש התורה הוא החיוב להיהרג או ההיתר לעבור. הגמרא (עד, א) אומרת שדין 'יעבור ואל ייהרג' נלמד מהפסוק "וחי בהם" – ולא שימות בהם. רש"י (ד"ה סברא) מסביר: "דכי אמר רחמנא לעבור על המצות משום וחי בהם" – כלומר החידוש בקידוש השם הוא האפשרות לעבור על המצוות, ולא הצורך להיהרג עליהן. אם כך, ללא הפסוק "וחי בהם" (וההיתר לעבור על המצוות), האדם היה צריך להיהרג ולא לעבור.

בחקירה השנייה לעיל, שאלנו האם קידוש השם הוא דין בפעולה או בתוצאה. כשדיברנו על הקשר בין החקירות (פרק ג), ראינו שתחת ההנחה שקידוש השם היא הפך חילול השם, יש לומר שקידוש השם היא דין בתוצאה. ואכן, ניתן להוכיח מדברי רש"י שהוא סובר כך. הגמרא (עד, א) אומרת שבשעת השמד, וכן בפרהסיה, ייהרג ולא יעבור אפילו על מצווה קלה. רש"י (ד"ה ואפילו) מסביר שהסיבה היא "שלא ירגילו הגויים להמריך את הלבבות לכך". נראה ברור שבאמת רש"י מבין שבמעבר על מצווה קלה אין בעיה בפני עצמה. אין שום בעיה 'הלכתית' לעבור על מצווה קלה בשעת השמד, וכל הבעיה היא האופן שבו המעשה נראה בעיני אחרים. אם גוים יצליחו לגרום לישראל לעבור על מצוות קלות, הם עלולים להצליח להעבירם גם על עברות חמורות. כלומר, הדגש של רש"י הוא דווקא על הנראות והתוצאה של העברה, ולא על המעשה עצמו¹⁶.

16. הוכחה נוספת לכך שרש"י אינו מבדיל בין קידוש השם לחילול השם, היא השוואה בין שני דיבורים שלו, שמקבילים כמעט לגמרי מלבד שינוי אחד. הגמרא דנה בדין 'הנאת עצמן', ומסביר

לפי דברים אלו, אפשר להבין גם את הסברו של רש"י למושג 'ערקתא דמסאנא', שזו הדוגמה שמביאה הגמרא ל'מצווה קלה', שבשעת השמד יש בה דין 'יהרג ואל יעבור' מצד קידוש השם. רש"י מסביר שמדובר כאן במנהג שנהגו ישראל¹⁷. אף שבמקרה של אונס אין בעיה עצמית בכך שאדם עובר על מנהג – הרי שהבעיה היא שהדבר עלול לאפשר לגויים לגרור את היהודים לעברות חמורות יותר. נמצא שמצוות קידוש השם, לפי רש"י, תלויה בתוצאה של הפעולה (איך שאנשים תופסים אותה), ולא במעשה העברה עצמו.

לעיל בחקירה הראשונה, שאלנו האם חובת מסירות הנפש על שלוש העברות נובעת מחומרתן או מקידוש השם שיש בהן. מכל מקום, הסקנו כי שלוש העברות אסורות מצד המעשה שבהן, שהרי הן נאסרו אפילו בצנעה ובשעת שלום. לאור האמור לעיל בשיטת רש"י, שקידוש השם הוא דין בתוצאה, לא ניתן לומר ששלוש העברות, שאיסורן במעשה, נאסרו מצד קידוש השם. לכן, מוכרחים לומר ששלוש העברות נאסרו בגלל חומרתן.

בחקירה הרביעית, שאלנו האם 'יעבור ואל ייהרג' עיקרו היתר לעבור או איסור להיהרג. אומנם, על פי מה שביארנו לעיל, הרי שקידוש השם נבנה על בסיס החידוש "וחי בהם" – שמתר¹⁸ לעבור על המצוות ואין חובה למסור את הנפש עליהן. כיוון שמדובר בהיתר, אין הכרח לומר שאסור להיהרג, אלא רק שמתר לעבור, ובאמת אפשר להבין בשתי הדרכים. גם בלשון רש"י ניתן לדייק לשני הכיוונים. מצד אחד, הוא מתנסח: "אמר רחמנא לעבור על המצוות משום וחי בהם משום דיקרה בעיניו נשמה של ישראל" (עד, א ד"ה סברא). מניסוח זה משמע שהקב"ה ציווה לעבור על המצוות משום חביבות נפש ישראל. מצד שני,

רש"י (עד, ב ד"ה הנאת עצמו): "להנאת עצמו מתכוין – שאני ואין כאן חלול השם ליהרג על כך". אולם, כמה שורות לאחר מכן (שם ד"ה אלא), חוזר רש"י: "להנאת עצמו מתכוין שצריך לאותו הכלי – אין כאן קידוש השם ליהרג עליו". מכאן מוכח שרש"י לא חילק בין המושגים, וקידוש השם הוא הפך חילול השם.

17. המהרי"ק בתשובה (שורש פח) רצה לדייק שמדובר דווקא במנהג משום צניעות, אולם נראה שלא זו כוונת רש"י. לשונו: "שאם דרך הנכרים לקשור כך ודרך ישראל בענין אחר, כגון שיש צד יהדות בדבר ודרך ישראל להיות צנועים אפילו שני זה שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא יקדש את השם בפני חביריו ישראל, והאי פרהסיא מדבר בישראל". נראה שהנימוק שישאל צנועים אינו סיבה למנהג, אלא סיבה לכך שמוסרים נפשם על המנהג, ו'צנועים' פירושו 'פרושים'. עיין רש"י שבת כט, ב ד"ה והצנועים; רש"י פסחים כו, ב ד"ה והצנועים. ראה גם כתובות ג, ב שהצנועות מסרו נפשן להריגה על דבר מותר.

18. וכן כתב בד"ה מאי חזית: "שלא התיר הכתוב [=לעבור, ד"א וי"ה] אלא משום [...] וכאן לא ניתן דבר המלך לדחות" – משמע שיש כאן רק דחייה של המצוות והיתר לעבור, ולא חיוב לעבור. אולם, יש להעיר שמדרשת הגמרא "וחי בהם ולא שימות בהם" נראה שיש ממש איסור למות על שאר המצוות, אם לא במקום של "ונקדשתי", וראה מה שנסביר בסמוך בשיטת התוספות.

בהמשך הוא נוקט "שלא התיר הכתוב אלא משום חביבות נפשם של ישראל [...] (שם ד"ה מאי חזית), ומכאן משמע שכל מה שיש הוא היתר לעבור על המצוות, ועדיין מותר להיהרג עליהן, וכן משמע מהמשך לשונו (שם) ש"ניתן דבר המלך לדחות" (וכן בפסחים כה, ב ד"ה מאי חזית).

את לימוד הפסוקים של רש"י נראה להסביר כדלהלן. לפי רבי ישמעאל (עד, א), הפסוק "וחי בהם" מטרתו להוציא מבררת מחדל שהייתה קיימת לפני כן. בררת המחדל, אם כן, היא שצריך למסור את הנפש על המצוות, כחלק מהגדרת המצווה. כל מצווה כוללת בתוכה, באופן מובנה, את החיוב להיהרג על מנת לא לעבור עליה. לאחר מכן, הפסוק "וחי בהם" בא למעט "ולא שימות בהם", כלומר להתיר לעבור על המצוות. הפסוק "ונקדשתי" חוזר למעט, ואומר שיש מקרים מסוימים שבהם אסור לעבור על המצוות.

לפי ניתוח זה, כל הדיון הוא רק על המצוות והאם ניתן לעבור עליהן או לא. אולם, לא מדובר בדרישה חיובית כלפי האדם. כלומר, אין מצווה פעילה של קידוש השם, אלא מגיעה של חילול השם, שהוא ביטול המצוות. אם כך, מה עם שלוש העברות? הלימוד המיוחד לשלוש העברות ("בכל נפשך", סברה לרוצח והיקש לגילוי עריות) מחזיר את הדיון לבררת המחדל שהיא למסור את הנפש. ממילא, הלימוד הוא מיוחד לעברות אלו בשל חומרתן, ולא קשור למצוות קידוש השם שהיא מ"ונקדשתי".

בחקירה החמישית שאלנו האם סברת "מאי חזית" היא סימן או סיבה. הגמרא (עד, א) שאלה מדוע ברוצח יש דין "יהרג ואל יעבור", והשיבה שישנה סברה, כדברי רבא: "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי?". יש לשאול האם הסברה היא רק סימן לחומרת איסור רציחה – שאינו נדחה מפני הצלת נפש אדם, או שהסברה היא הסיבה למסירות הנפש על איסור הרציחה, ובלעדיה יכול לעבור ולא להיהרג. רש"י מסביר את הסברה:

מאי חזית דדמא דידך סומק טפי – כלומר מאי דעתיך למשרי מילתא משום וחי בהם ולא שימות בהם, טעמו של דבר לפי שחביבה נפשן של ישראל לפני המקום יותר מן המצוות, אמר הקדוש ברוך הוא: תבטל המצווה ויחיה זה, אבל עכשיו, שיש כאן ישראל נהרג והמצווה בטילה למה ייטב בעיני המקום לעבור על מצוותו, למה יהיה דמך חביב עליו יותר מדם חבירך ישראל?

(רש"י יומא פב, ב)

כלומר, רש"י מפריד כאן בין הסברה ובין הטעם למסירות הנפש. נראה שהרצאת הדברים כך היא: מתוך הלימוד "וחי בהם – ולא שימות בהם", נובע שאדם רשאי לעבור על כל המצוות כדי למנוע איבוד של נפש ישראל. כל זאת נובע מכך שהאדם עומד מול מקרה שבו יש נפש של ישראל אל מול מצווה, שבו הנפש דוחה את המצווה. אולם, במקרה של

רציחה, הרי שהמשוואה משתנה: האפשרות הראשונה העומדת בפני האדם היא להרוג, ובכך לעבור על מצוות ה' וגם לאבד נפש מישראל. האפשרות השנייה היא להיהרג, ובכך תאבד נפש מישראל ללא מעבר על איסור רציחה. בבחירה זו, אדם אינו יכול לטעון שנפשו מספיק חביבה לפני המקום כדי לעבור על מצוותו ולאבד נפש אחרת מישראל.

מתוך פירושו של רש"י עולה, כי הנקודה העקרונית עליה נשענת הסברה היא "חביבות נפשם של ישראל". קביעת הגמרא היא שאי אפשר להשתמש בטיעון "וחי בהם – ולא שימות בהם" כדי להוביל למותו של אדם מישראל. זאת, בשל חביבות נפשם של ישראל לפני ה'. סברת "מאי חזית" באה לענות על שאלה צדדית – שהרי גם אם לא יעבור על האיסור, תיהרג נפש מישראל. על כך עונה הגמרא בסברת "מאי חזית", שמשמעותה היא שאיסור רציחה קיים ועומד, וכפי שמסיים רש"י (עד, א ד"ה סברא): "הלכך דבר המקום לא ניתן לדחות".

אם כן, סברת מאי חזית רק מרמזת ומסמנת על חביבות נפשם של ישראל לפני ה', והיא זו שמונעת את דחייתו של איסור רציחה.

לסיכום, רש"י מבין שקידוש השם הוא הפך חילולו, ושניהם תלויים בתוצאה. חידוש התורה הוא שבצנעה אין חילול השם, ולכן מותר להיהרג על שאר המצוות שלא בשעת השמד. מדברי רש"י מוכרח ששלוש העברות אסורות בשל חומרתן, וכן ראינו שסברת "מאי חזית" היא סיבה ולא סימן. התלבטנו בדברי רש"י האם בשאר המצוות בצנעה, ששם 'יעבור ואל ייהרג', מדובר בהיתר לעבור, ויכול להיהרג, או שאסור להיהרג.

ד. 2. תוספות

לא מצאנו בדברי התוספות הוכחות לשיטתם לגבי החקירות שהצגנו לעיל. אולם, בכל זאת יש לעמוד על שתי נקודות חשובות בדבריהם. הנקודה הראשונה היא בעניין החקירה הרביעית, שבה התעוררנו לשאול האם דין 'יעבור ואל ייהרג' הוא היתר לעבור או איסור להיהרג. לשאלה זו ישנו מענה מפורש בדברי התוספות (עבודה זרה כז, ב ד"ה יכול), שלפיו אדם רשאי למסור עצמו למיתה גם במקרה שההנחיה היא 'יעבור ואל ייהרג'. כלומר, הפסוק מחדש היתר לעבור ולא איסור להיהרג¹⁹. מוכרחים אנו להבין ש"וחי בהם", לפי

19. ראה בספר אורחות חיים (ד, אהבת השם ויראתו א; הובא בכדק הבית בבית יוסף, יורה דעה קנז), ששם דן אם יכול לאבד עצמו לדעת בשעת השמד כדי שלא יעבירוהו על המצוות, והביא "מעשה ברב אחד ששחט תינוקות הרבה בשעת השמד שירא שיעבירוהו על דת והיה עמו רב אחר וכעס עליו וקראו רוצח והוא לא חש לדבריו ואמר הרב המונע אם כדברי ייהרג אותו רב במיתה משונה וכן היה [...]". ושם באורחות חיים כתב שמידת חסידות שלא לעבור על המצוות אפילו בשעת סכנה. ובסמ"ק (מצוה ג) סיפר על רבי יהודה חסיד שציווה לתלמידיו למסור נפשם.

תוספות, הוא רק היתר לחיות, ודרשת הגמרא "ולא שימות בהם" צריכה להתפרש כך – 'נתתי לכם מצוות, לא על מנת שתמותו בהן, ועל כן אין אתם חייבים להמית עצמכם עליהן'.

אומנם, התוספות (עד, ב ד"ה קטול) הגבילו חידוש זה. הם מביאים גמרא (יבמות קכא, ב) על גוי שהרג יהודי כי לא הסכים לבשל לו אוכל בשבת, ומסיקים: "שמא לא היה בקי בהלכה דמן הדין לא היה לו למסור עצמו במקום הנאת עצמן של גויים". לכאורה, לפי שיטת התוספות לעיל היה אמור להיות רשאי למסור את עצמו גם במקרה של 'יעבור ואל ייהרג'. כדי לתרץ את הסתירה מוכרחים לומר שבמקום הנאתם של גויים אסור לו למסור עצמו למיתה, אלא יעבור ולא ייהרג, ויש לעיין עוד במקורם וטעמם²⁰. נראה שלפי תוספות, בררת המחדל האם צריך להיהרג או לעבור תלויה בשאלה האם מדובר בהנאת עצמן או בהעברה על המצוות.

הנקודה השנייה היא הערה של התוספות (עד, ב ד"ה בן נח), שאפשר ללמוד את הפסוק "וחי בהם" בצורה נוספת. האפשרות הראשונה היא שבררת המחדל היא להיהרג והתורה חידשה "וחי בהם" – שאין צריך להיהרג. אולם, התוספות מקשים על שאלת הגמרא האם בן נח חייב במצוות קידוש השם – שלכאורה על פי זה ודאי שחייב, שהרי לא נאמר בו המקרא "וחי בהם"!

על כן, מסבירים התוספות שאפשר ללמוד שהפסוק "ונקדשתי", שנאמר לגבי שלוש העברות, מגיע לפני הפסוק "וחי בהם". ממילא, בררת המחדל היא שאין להיהרג על המצוות, הפסוק "ונקדשתי" מטרתו לומר שעל מצוות מסוימות נהרגים, והפסוק "וחי בהם" מטרתו למנוע ממנו להקיש את שאר המצוות לשלוש העברות. אולם, למסקנת הסוגייה בן נח מצווה על קידוש השם, ונראה שתוספות למסקנה כן לומדים שבררת המחדל היא שיייהרג על המצוות ולא יעבור עליהן. נראה שבכך אפשר לפשוט את ספקנו לעיל בהבנת שיטת רש"י, ולומר שמן הסתם הוא סובר כתלמידיו.

לסיכום, בעלי התוספות הוסיפו שתי תוספות על שיטת רש"י. ראשית, הם סוברים שגם במקרה של 'יעבור ואל ייהרג' אדם רשאי למסור עצמו למיתה (מלבד מקרה שהגוי אונס את היהודי להנאתו). שנית, הם מעלים במפורש את שתי האפשרויות ללמוד את חידושה

20. ורבנו ירוחם (תולדות אדם וחווה יח, קסה, טור ד; הובא בבית יוסף יורה דעה קנז) הביא דין זה, וחיידש שבהנאת עצמן אף בפרהסיה יעבור ואסור להיהרג. וראה בפרושה (יורה דעה קנז, ג) שדן כיצד לדייק מלשון הטור.

של התורה בדין 'ייהרג ואל יעבור', שבהן הסתפקנו בשיטת רש"י, ונראה שמכריעים למסקנת הגמרא שבררת המחדל היא להיהרג ולא לעבור, ולכן גם גוי חייב בקידוש השם.

ד. 3. ראשוני ספרד

בראשוני ספרד קשה למצוא תשובות לשאלותינו, משום שהם ממעיטים לדבר בסוגייה. לכן, ננסה מתוך כלל ראשוני ספרד לדלות תשובות לשאלותינו.

החקירה הראשונה שלנו היא האם שלוש העברות אסורות מצד חומרתן או מצד קידוש השם. על חקירה זו עונה הנימוקי יוסף במפורש:

ודעת רבותינו ז"ל דלא שרינן להנאת עצמן אלא בשאר עבירות אבל בשלשה עבירות חמורות לא דהני לאו משום חלול השם הוא דאסירי דהא אפילו בצנעא ואפילו שלא בשעת השמד דליכא חילול השם יהרג דמשום חומר עצמן הוא ומשום הכי אסירי בכל ענין.

(נימוקי יוסף יז, ב ד"ה הנאת עצמו)

מלשונו, נראה כי בדומה לרש"י הוא מזהה את קידוש השם עם מניעת חילול השם, ולכן לא מוכן לקבל ששלוש העברות, שתלויות במעשה (גם בצנעה) תהיינה חלק ממצוות קידוש השם, שתלויה בתוצאה. אם כך, דבריו פושטים גם את שתי החקירות הבאות – הנימוקי יוסף סובר שקידוש השם הוא דין בתוצאה ולא בפעולה, ושהציווי בו הוא שלילי, שמייצג את מניעת חילול השם ותו לא. גם היד רמ"ה (עד, א ד"ה כי אתא) נוטה לכך שקידוש השם תלוי בתוצאה, שכן הוא נוקט בלשון "דאתי למסרך"²¹. גם הרמב"ן (מלחמת ה' יח, א) אומר במפורש ש"ג' עברות אלו החמורות לא מפני קדוש השם נאסרו", ונראה שסובר כנימוקי יוסף והרמ"ה בשלוש החקירות הראשונות.

לעומתם, בעל המאור סובר ששלוש העברות הן חלק מקידוש השם. הגמרא (עד, ב) מקשה על דין מסירות נפש בפרהסיה מאסתר, שנלקחה לבית אחשוורוש בפרהסיה ולא מסרה עצמה למיתה. הגמרא מתרצת ש"הנאת עצמן שאני", כלומר שאין צריך למסור את הנפש בפרהסיה במקרה שהגוי מכוון להנאת עצמו. בעל המאור (יז, ב) מסיק שהדין נכון גם לגבי שלוש העברות, ומכאן מוכח שסבר שהן כלולות במצוות קידוש השם. לפי הסברנו לעיל

21. אומנם, אין זה מדויק, שהרי כתב: "מפני קידוש השם ותו משום דאתי למסרך", ומשמע שאלו שני דברים שונים, אלא שלא ירדנו לכוונת דבריו בכך, משום שלא הסביר אם כן מהו 'קידוש השם'. בהמשך צייטט גם את דבריו של רש"י בשם "יש אומרים". ואולי יש לפרש ש"אתי למסרך" הוא על האדם שעבר את העברה, ויתכן שזהו דין במעשה (כלפי האדם) ולא בתוצאה (כלפי החברה), ואם כן – הרי שהוא חולק על רש"י והנימוקי יוסף.

(פרק ג), משמעות הקביעה היא שקידוש השם הוא דין במעשה ולא בתוצאה, ושמצוות קידוש השם היא חיובית, ואינה מניעת חילול השם בלבד²².

בתוך החקירה הרביעית שאלנו האם 'יעבור ואל ייהרג' הוא היתר לעבור או איסור להיהרג. הרמב"ן (מלחמת ה' יז, ב - יח, א) יוצא בתקיפות כנגד השיטה שמתירה להיהרג, "שהרי מקרא צווח ואומר ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש – מיד נפשותיכם אדרוש את דמכם". הנימוקי יוסף (יח, א) ציטט את דברי הרמב"ם (לקמן) שאסור להיהרג במקרה שנאמר 'יעבור ואל ייהרג', אולם סייג דבריו וכתב ש"אם הוא אדם גדול וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש השם ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה כדי שיראו העם וילמדו ליראה את השם לאהבו בכל לבם". ניתן להסביר שסייג זה נובע משיטת הנימוקי יוסף שקידוש השם הוא דין בתוצאה ולא במעשה ("שיראו העם וילמדו").

בחקירה החמישית שאלנו האם סברת 'מאי חזית' היא סימן או סיבה. כאן ישנו הסבר מעניין של הרמ"ה, שאומר:

סומק טפי כלומר אדום ובריא ונפשך יקרה בעיני המקום וראוי לחיות יתר מחבירך כדי שתאמר מוטב ידחו חייו של זה שהן מעוטין מפני חיך שהן מרובים דקא מיקיים בך וחי בהם טפי דילמא דמא דחברך סומק טפי והוא ראוי לחיות ולהאריך ימים יתר ממך ונפשו יקרה בעיני המקום יתר מחיך. ויש לפרש שלא ניתנו מצות לידחות אצל פיקוח נפש אלא כדי שיחיה ויקיים מצות הרבה כדאמרינן התם (יומא פה, ב) חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה אבל הכא גבי רציחה מאי חזית דדמא דיך סומק טפי וראוי להאריך ימים יתר מחבירך. (יד רמ"ה סנהדרין עד, ב ד"ה עריות ושפיכות)

כלומר, הרמ"ה מציע כאן אפשרות לכמת את חייו של האדם – על פי מספר שנים (שמתורגמות לכמות מצוות שהאדם יכול לעשות)²³. מכאן שאם יש לנו אדם שאנו יודעים

22. יתכן שגם הר"ן סובר שזהו דין במעשה. בהסברו לייחוד של שעת השמד, הוא כותב: "שבשעה שאומות העולם חושבין לבטל ישראל מן התורה צריך לעשות חזוק כנגדן שלא לקיים מחשבתן ומוטב שיהרגו כמה מישראל ואות אחת מן התורה לא תבטל בזמן שהם רוצים לבטל אותה מישראל בכלל" (ר"ן סנהדרין עד, א). כלומר, לא מדובר בחשש שהגויים יבואו להמריך את לבב ישראל, כרש"י, אלא שבשעת השמד כל עברה ועברה נעשית חמורה יותר, כנגד מחשבת הגויים. נראה מדבריו שזהו דין במעשה ולא בתוצאה. אומנם, הר"ן (עד, ב) אינו כולל את שלוש העברות בתוך הסייג של 'הנאת עצמן', ויש לומר שאף שקידוש השם וגם שלוש העברות הם דינים במעשה, מכל מקום יש לשלוש העברות חומרה יתרה.

23. כך נראה מסוף דבריו. יש להסתפק האם כוונתו לפרש את תחילת דבריו, ולהסביר מדוע חשוב ש"ראוי לחיות יותר מחברך", או שהוא מביא הסבר נוסף. אם מדובר בהסבר נוסף, הרי שיש

שיחיה שנים רבות יותר מאחר (או אולי שעתידי לקיים מצוות רבות יותר), כגון במקרה שכפוהו להרוג גוסס או טרפה (או כפה תלמיד חכם להרוג עם הארץ) – אולי יש צד להתיר במקרה זה לרצוח, כי סברת 'מאי חזית' כבר אינה תקפה. מכל מקום, נראה כי הסברה היא סיבה לדין 'ייהרג ואל יעבור' ברוצח, כי 'מאי חזית' הוא הטיעון היחיד שבגללו מבוטל איסור רציחה, ללא שלב ביניים באמצע. מדויק מדברי הרמ"ה שאם היינו יודעים בוודאות שהאדם לא יקיים מצוות אחרי המעשה – מותר היה להרגו. אומנם, נזכיר כמובן כי "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" (ברכות לג, ב), ולכן איננו יכולים לדעת צפונות ליבו של אדם, ואיסור רציחה קיים ועומד²⁴.

ד. 4. שיטת הרמב"ם

בחקירה הראשונה שאלנו האם שלוש העברות החמורות שייכות למצוות קידוש השם או שהן אסורות מצד חומרתן. הרמב"ם עונה על השאלה בכך שהוא משלב את שלוש העברות בתוך הלכות קידוש השם (יסודי התורה ה, א-ב).

בחקירה השלישית שאלנו האם מהות מצוות קידוש השם היא חיובית, או שמהותה מניעת חילול השם. הרמב"ם מגדיר את המצווה "לקדש את השם הגדול הזה":

וענין זאת המצוה אשר אנחנו מצווים לפרסם האמונה הזאת האמתית בעולם ושללא נפחד בהיזק שום מזיק. ואף על פי שבא עלינו מכריח גובר יבקש ממנו לכפור בו יתעלה לא נשמע ממנו.

(ספר המצוות, עשה ט)

הרמב"ם מגדיר את המצווה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים. אין כאן כל אזכור של חילול השם, אלא עניין המצווה הוא פרסום שם ה' בעולם²⁵. אופן פרסום שם ה' הוא קיום מצוותיו בכל מחיר. המצווה מוטלת על האדם ללא קשר לאופן שבו הסכיבה רואה את

לפרש שהסברו הראשון הוא שבכלל גזרת הכתוב "וחי בהם", כלול גם שיאריך ימים יותר. אומנם, לכאורה יש שתי הוכחות לכך ששני ההסברים – הסבר אחד הוא. בהסברו הראשון, הוא מוסיף שאם חברו חי יותר, הרי ש"נפשו יקרה לפני המקום" – והדבר מתבאר כמין חומר על ידי ההסבר השני, שאדם שחי יותר מקיים יותר מצוות. בנוסף, בסוף הסברו השני הוא חוזר אל ההסבר הראשון – "וראו להאריך ימים יותר", ומבואר שחזר וכלל.

²⁴ יש להעיר, כי על פי הסבר זה אפשר להבין את דינו של בן סורר ומורה. המשנה (ח, ה) אומרת שהוא נידון על שם סופו (שעתידי ללסטם את הבריות), ו"ימות זכאי ואל ימות חייב". על פי דברי הרמ"ה, הדברים מבוארים. כיוון שבן סורר ומורה עתיד להרוג אחרים, הרי שהתורה מגלה לנו שדמו ארום פחות כלפי ה' (כהגדרת הרמב"ם (ממרים ז, א), שאכילתו היא כבר "אכילה המביאה לידי שפיכות דמים") – ובצירוף לכך שהוא עתיד לסכן אחרים, ברור מדוע מותר להורגו.

מעשהו. כל אדם מול עצמו צריך לאהוב את ה' ומצוותיו עד כדי שיהיה מוכן למסור את נפשו עליהן – כלומר, קידוש השם הוא דין במעשה ולא בתוצאה.

בחקירה הרביעית שאלנו מה חידשה התורה במצוות קידוש השם – האם את חובת מסירת הנפש או את ההיתר של "וחי בהם". הרמב"ם בהלכות שבת כותב כך:

ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה שנאמר אשר יעשה אותם האדם וחי בהם ולא שימות בהם, הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלום בעולם, ואלו המינים שאומרים שזה חילול שבת ואסור עליהם הכתוב אומר וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם. (רמב"ם שבת ב, ג)

הרמב"ם מסביר שהפסוק "וחי בהם" מדבר בתיאור המצוות, תיאור הטוב שהקב"ה עושה איתנו, ומלמדנו שהמצוות נועדו רק להיטיב עם האדם. יוצא שהרמב"ם הבין שהמצוות אמורות לא להתנגש עם ערך החיים של האדם, ובררת המחדל היא לעבור ולא להיהרג. לפיכך, החידוש של התורה במצוות קידוש השם הוא שצריך דווקא להיהרג ולא לעבור. מכיוון שבררת המחדל (או במילים אחרות – תיאור המצב של המצוות) מחייבת את שמירת ערך החיים על פני חילול השם, כמו הר"ן והרמב"ן, גם הרמב"ם סובר שישנו איסור להיהרג במקרה של 'עבור ואל ייהרג', ולא רק היתר לעבור.

נקודה נוספת מעניינת, היא שהרמב"ם מבין (כך פשט דבריו וכך הסבירו הר"ן) שהתירוצ 'הנאת עצמן' תקף רק במקרה של פרהסיה, ולא במקרה של שמד, בניגוד להבנת רוב הראשונים. אומנם, מצאנו שגם הראב"ד (כתוב שם יז, א) סובר כך.

נסכם את שיטת הרמב"ם. הרמב"ם מבין שמצוות קידוש השם היא מצווה בפני עצמה, וממילא יוצא שכל ההגדרות שלו לגבי קידוש השם לא יהיו תקפות לגבי האיסור "ולא תחלו"ו, ולהיפך. הרמב"ם סובר שבררת המחדל היא לעבור על המצוות, כפי שנלמד מהפסוק "וחי בהם", וזהו היסוד לפסיקת 'עבור ואל ייהרג'. הרמב"ם מגדיר את שלוש העברות כסעיף של קידוש השם, ומבין שקידוש השם הוא דין במעשה האדם – יש חיוב לקיים את המצוות בכל מחיר.

25. אולם, במצוות לא תעשה סג, הרמב"ם מגדיר שחילול השם היא הפך קידוש השם. כלומר, התהפכו היוצרות – חילול השם הוא כל מעשה שבו האדם מונע את פרסום האמונה האמיתית בעולם.

ה. סיכום

במהלך המאמר עסקנו רבות סביב חקירות מרכזיות בסוגיית קידוש השם. הראינו איך רוב החקירות נוגעות אחת בשנייה, ואיך השילוב של החקירות מעלה תמונה שלמה בהבנת כל הסוגייה. לאחר הצגת החקירות, דנו סביב כל שיטה, כיצד היא סוברת ומה עולה מהנתונים בכל שיטה.

ראינו כי נוכל להסביר את המחלוקת העקרונית בין רש"י ותוספות ובין הרמב"ם באמצעות ניתוח האופן שבו למדו את הפסוקים, ובפרט השאלה האם הפסוק "וחי בהם" בא לחדש היתר להיהרג על המצוות או שהוא בא לתאר את מהות המצוות. כתוצאה מכך, אנו מקבלים מחלוקת עקרונית לגבי בררת המחדל במצוות שמשליכה הלאה אל היתר או האיסור להיהרג במקרים של 'יעבור'. לבסוף, ניסינו להסביר כיצד הדבר מתקשר למחלוקתם בעניין שלוש העברות – האם הן אסורות כחלק מקידוש השם או מסיבה נפרדת, מצד חומרתן.

נחתום דברינו בדברי הרמב"ם באיגרת השמד :

קידוש השם הוא מצוה גדולה, וגומלים לו טובה הרבה מאד, וכל איש מבני ישראל חייב בקידוש השם, כמו שאמרו בספרא: "אני ה' אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם ל-להים" (ויקרא כה, לח) - על מנת שתקדשו שמי ברבים!

(איגרת השמד ד"ה וקדושת השם)

יהי רצון שנזכה לקדש שמו ברבים, ויקרא בנו מקרא שכתוב: "ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר כך אתפאר" (ישעיהו מט, ג; יסודי התורה ה, יא).